

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscript Library

No. Ref.

Ser. 1491

Title

Siddhant kesha
Sangroha

1491

In Complete

: Siddhant Lesha Sangroha		Title
:	:	: Author
:	:	: Editor
SLC	:	: Year, Vols.
:	:	: Publisher
1491	:	: Remarks

कार निरूपणमात्रपरंतदधिकरणं। नततदनुष्ठितकर्मणं विद्यापयोगनिरूपणपरमिति शंकं॥ विशेषा
नुग्रहश्चेति तदधिकरणसूत्रतद्भाष्ययोः तदानीमनुष्ठीतानां जपादिरूपवर्णमात्रधर्माणामपि विद्योपयोग
स्य कंडोक्तैः॥ विहितव्याघ्रमकर्मपत्तिसूत्रेऽप्यत्रमपदस्य वर्णधर्माणामप्युपलक्षणव्यादित्यतिसंधायो न
क्तमात्रमधर्मव्यतिरिक्तानामप्यस्ति विद्योपयोगः किंतु नित्यानामेवातेषां हि फलं दुरितक्षयं विद्यापेक्षतेन का
म्यानाफलस्वर्गादितत्रयथाप्रकृतौ ब्रूषोपकरणमंगानामतिदेशे सति न प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारक
ज्यनमेवं ज्ञाने विनियुक्तानां यज्ञादीनां कृत्तनिसूचयत्वापत्त्यातिरेकेण वित्यक्राम्य साधारणविद्योपयो
गुपकारकल्पनमितिसंक्षेपशरीरकेतुनित्यानाकाम्यानांचकर्मणं विनियोगयुक्तः यज्ञादिशब्दादिशेषात्
प्रकृतौ ब्रूषोपकरणं पदार्थानां कृत्ता प्रकृतोपकारातिदेशमुखेनैव वित्ततिष्ठतिदेशेन संबन्धेन तु पदार्थानां
मतिदेशानांतरमुपकारकल्पनेति न तत्र प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनाप्रसक्तिरुहातु प्रत्यक्षक्रियाप्र
थममेव विनियुक्तानां यज्ञादिनामुपदिष्टानां गानामिबयश्चात्कल्पनीय उपकारः प्रथमावगते विनियोग
निर्वाहाया ब्रूषोपि सामान्यप्राक्षोपातसकलनित्यकाम्यसाधारणः कथंचकल्यो धरमीमांसकैरपि धुपका
रमुखेन पदार्थान्वय एव ब्रूषोपकारनियमः पदार्थान्वयानंतरमुपकारकल्पने ब्रूषोपि विनियुक्तपदार्थानु
गुण एवापकारः कल्पनीय इति संप्रति पद्येयवाधलक्षणरंजसि ध्यर्थमुपकारा मुखो विवृतिषु प्राकृतान्
योदशमाद्ये समर्थितः किंच ब्रूषोपकारलोतात्रित्यानामेवायं विनियोग इत्युपगमे नित्येनोदुरितक्षयस्य त

सिद्धि
२९

स्माद्यज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ व्यर्थो यद्विनिर्योगः ॥ अन्त्यतहाहमिद्वैज्ञानापेक्षितोपकारजनकत्वात् न तेषु
नष्टमिविषयोपान्तिर्यथासाधारणविनियोगोद्वेगः ॥ ननु निस्तानां दुर्लभत्वात् हेतुत्वस्यानन्तः सिद्धाव
पि विविधोपज्ञानोत्पत्तिप्रसिद्धकदुर्लभत्वं न सिद्धं ॥ किंचास्मिन् विनियोगे सति ज्ञानोद्देशे न तस्या
न्यतुलित्वेनोत्पत्तिरिति चेत् ॥ इतरथाशुद्धिमात्रमनियताज्ञानोत्पत्तिरिति सार्थको यद्विनिर्योग इति चेत् ॥
तर्हि नित्यानामप्युक्तमेव नियमतो ज्ञानोत्पत्तिरिति चेत् ॥ दुर्लभत्वं न साधनविशिष्टगुरुत्वान्न प्रयोज्यमा
न न हि संपादकापूर्वचकारकत्वात् न निर्मितः ॥ अतस्तोपकारकत्वात् न विज्ञानान्न सामान्यश्रुत्योपहितेनित्य
कास्यसाधारणविनियोगे न जनीय इति ॥ नन्वेवमपि कथं कर्मणो वसिष्ठिना स्थिता जनकादय इत्यादिस्मरण
निर्वाहः ॥ न च तस्य विद्यार्थकर्मनुष्ठानपरत्वं विदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणेन ब्राह्मणमात्रमेव विद्यार्थकर्मण्ये
कारप्रतीतिः ॥ अतो जनकाद्यनुष्ठितकर्मणो साक्षादेवमुक्तपयोगो वक्तव्यः ॥ नैवं विविदिषावाक्ये ब्रा
ह्मणग्रहणस्यैव विज्ञानोपलक्षणत्वं ॥ यद्यप्युक्तं यत्र नवतो वा त्रिककाराः ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्वि
ज्ञानोपलक्षणं ॥ अविशिष्टाधिकारित्वात् सर्वेषामात्मबोधन इति ॥ न हि विद्याकामो यज्ञादननुष्ठितिरेदि
ष्टिविपरिणामितिविद्याकामाधिकारविधौ ब्राह्मणस्याधिकारिविशेषसमर्पकत्वेन युज्यते युद्देश्यविशेषाणां य
गात् ॥ नाप्यग्निराजस्वराज्यकामो राजसूयेन यजेतेति स्वाराज्यकामाधिकारिराजसूयविधौ स्वाराज्यका
मो राजकर्तृत्वेन राजसूयेन यजेतेति कर्तृत्वात् विशेषणत्वेन विधेयस्य राजसूयकर्तृत्वात् राजसूयाराजा

तत्रापि हि दृष्टमस्यधिकरणविकल्पोपपत्तिरुक्तत्वादित्यधिकारो च दृष्टाद्याहोपामकानोपसंख्यानदुपाय
सगुणब्रह्मसाक्षात्कारांगीकाराच्च ॥ ननु च प्रसंख्यानस्य प्रमादुरणेषु परिगतेनान्नमोपलक्षणात्कारः प्रमान
स्यान्नचकारकत्वालियसंवाद्यवरटकसंख्याविशेषाहार्थज्ञानवदर्थवाधेन प्रमाणोपपत्तिः ॥ प्रमाणमू
लकस्य प्रमात्वायोगात् ॥ आहार्यवृत्तेष्वोपासनावृत्तिवद्भूतनिमित्तमानसक्रियारूपान्तया इष्टादिवदवाधि
नार्थविषयत्वेपि प्रमात्वात् ननु युगमात् ॥ नैवैकप्रमादुरणमूलकत्वेपि ईश्वरमायावृत्तिवत्प्रमाणोपप
त्तिः विषयबाधनोत्पत्त्यात्मागद्येपि प्रसंख्यानस्य विचारिताद्विचारिताद्वेदांताद्वृत्तात्मेकावगममूल
कतया प्रसंख्यानजन्यस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रमाणमूलकत्वाच्च ॥ उक्तं हि कल्पतरुकारैः वेदांतवाक्य
ज्ञानान्नानावनाजापरोक्षधीः मूलप्रमाणद्वयेन नमलप्रपद्यते ॥ न च प्रमाणपरतरुवापत्तिः अपवादनि
रासाय मूलशुद्धानुरोधेति ॥ अन्येतु एषोऽनुसन्नाचेतसावेदितव्यः दृश्यते ह्यग्यानुच्छेसादिश्रुतेर्न
नाएव ब्रह्मसाक्षात्कारे करणं तस्योपाधिकात्म्यमहं वृत्तिकप्रमादुरणत्वं ॥ स्वप्नं च विपरिणामा
न्नादिज्ञानसाधनस्यांतकरणस्यैव विषयचपादिकाविवरणार्थेन गपितया प्रतिपादनात् ॥ अहमेवे
हं सर्वस्मीति मत्प्रत्यये सोऽस्य परमो लोको इति श्रुत्युक्ते स्वाप्ते ब्रह्मसाक्षात्कार एव प्रमत्तः करणत्वं प्रतिप
त्तेर्यथा ॥ तदा करणतरुना वा ॥ प्रसंख्यानं तु मनः सह करि तावेनोपयुज्यते वाक्यार्थज्ञानपरिपाकस
हितमंतः करणं ह्यपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिरोधेन तस्य दार्थनामविप्रवयतीति नामनीयवनात् ॥
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तनस्कतं पश्यतेति ॥ सुखध्यायमान इति श्रुतावपि ज्ञानप्रसादादुत्तचित्तैकाग्र्य

किंतु यथा तत्र दृश्यं स्वयं वहा नुकुले चैतन्यो ज्ञेयो धर्मोऽसौ। एवं तद्व्यवहारानुकूलं चैतन्यस्य त
 तदर्थं ज्ञेयो ज्ञानापरोक्षः। तथा च चैतन्यधर्मो वेदमापरोक्षं ननु मितित्वेणाद्यादि वदतः कस्य वन्नि
 धर्मः अतएव सुखादिप्रकाशरूपे साक्षिणि स्वरूपसुखप्रकाशरूपे चैतन्यपेक्षापरोक्षः। न च घटाद्येदृश
 क्वचनो तदनुभवविरोधः। अनुभवस्य स्वयं विद्युत्तु चैतन्यगतापरोक्षविषयत्वोपपत्तेः। ननु कं ज्ञाना
 र्थयो रपरोक्षं हृद्यादिनोचरशास्त्रे तद्विषयो रतिप्रसक्तं तत्रैवात्कृष्टादिति विषयसंसर्गसि
 त्तिवर्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयान्तिवर्त्यचैतन्यस्य चानेदन्तिवर्त्यकेरवर्जित्यत्वादिति चेन्न परोक्षाय ते
 विषयावच्छिन्नचैतन्यगताज्ञाननिवर्तनात्तत्तया तत्र ज्ञानेनावृत्तस्य विषयचैतन्यस्यानावृत्ते वि
 प्रयावच्छिन्नचैतन्येनोतिदन्तिवर्त्यकेरवादापरोक्षः। अतएव जीवस्य संसाररूपायां वस्तुतः
 सत्यापि अज्ञानेन तदापरोक्षः। अज्ञानावरोक्तमज्ञानेनैव सत्त्वात्। न चैवं प्रमाणेपि जीवापरोक्षसंज्ञ
 वा सर्वज्ञत्वापत्तिः। अज्ञानस्यैव शब्दनावरकत्वात्। तं प्रतीज्जीवने ज्ञानापादनात्। यं प्रतिपदज्ञा
 नमावरकतस्य तं प्रतिस्थाप्य ज्ञेयापादकत्वात्। अतएव चैतन्यज्ञानेन तस्य घटाज्ञानेति वदते। निवर्त्य
 मेतज्ज्ञानेनैवं प्रत्येकविषयचैतन्यस्य ज्ञेयापादकमिति चेन्न स्पष्टरापरोक्षं नुपपन्निरपि। न चैवं
 वदति विषयचैतन्येनैव ज्ञेयव्यक्तिलक्षणस्यापरोक्षस्य विषयचैतन्यगताज्ञाननिवर्तिप्रयोजनहेतु
 स्य ज्ञाननिवर्तिप्रयोजकत्वायोगात्। न मात्रमज्ञाननिवर्तकं न वेदिति चेन्नायं ज्ञानमुत्पद्यमान

स्वकरणमहिम्नाविषयसंपृष्टमेवोत्पद्यते तदेवाज्ञाननिवर्तकमिति विशेषाणां तद्विषयज्ञानानां तथा
 त्वात्। एवं च शास्त्रादुत्पद्यमानमपि अज्ञानेन सर्वोपादनमूलस्वविषयग्रहणचैतन्यसंसर्गमेवोत्पद्यति इति
 लभ्य ज्ञाननिवर्तकत्वात्। मज्ञाननिवर्तकतमूलनेदप्रविलयादापरोक्षचैतन्यपृथक्तेतरो। न चैवमध्ययन
 गृहीतवेदांतजन्मेनापि तज्ञानेन मूलाज्ञाननिवर्त्यापरोक्षविद्यमानत्वात्। न च तत्तन्ना निश्चयरूपत्वात्
 यान्ताज्ञाननिवर्तकमिति वाच्यं। तथापि कृतप्रमाणस्य निश्चितिचित्संशयज्ञानेन तन्निवर्त्यामननादि
 यथापत्तिरिति चेन्न। सत्यपि अत्राणान्निविचिचित्संज्ञानेचित्तिरिसेपरोषणप्रतिबंधात्। अज्ञाननिवर्त्या
 तन्निराकरणे मनननिदिध्यासननियमविध्यनुष्ठानस्यार्थवत्त्वात्। अतएव तदीयमाननाद्यनुष्ठाननि
 रसूचितविषयस्योपदेशमात्रादज्ञानापरोक्षस्येव सामानाधिक्येत्वात्। अथैवमपि कृतनिदिध्यासनस्यैव
 हांतजन्मग्रहणज्ञानेन वददादिज्ञानेनापि अज्ञाननिवर्त्तिक्वं न स्यात्। न च तस्य ग्रहणविषयत्वान्न ततो
 अज्ञाननिवर्त्तिरिति वाच्यं। घटः सन्तित्यादिषु द्विवृत्तेः सद्रूपग्रहणविषयत्वोपगमात्। न च तत्र घटाद्याका
 रवत्त्वात् तदज्ञाननिवर्तकत्वतः स्फुरणादेव तदवच्छिन्नचैतन्यसंदिग्धिप्रकाशेन तस्य घटाद्याकारवृत्ति
 विषयत्वमिति वाच्यं। तदज्ञानेन घटविषयज्ञानेन तदवच्छिन्नचैतन्यविषयमज्ञानमिति निवृत्तिविषय ए
 ज्ञानेन तन्निवर्त्तेरयोगात्। अतएव आवरणरूपाज्ञानावेन घटस्याज्ञानविषयत्वात्। न च घटादिवृत्ते तद
 वच्छिन्नचैतन्यविषयमल्लेख्यत्वात् न ह्यकारत्वाभावात् न ततो मूलाज्ञाननिवर्त्तिरिति वाच्यं। वेदांतज

۳۳

23

करणगुणविशेषरूपस्य वा दृष्टस्याप्येषां च सत्त्वात् ॥ न च तत्र ज्ञानातिरिक्तकारणपेक्षेण ब्रह्मज्ञानस्या
 मिथ्यात्वप्रसंगः ॥ ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यमुपगमादिति वाच्यं ॥ ज्ञानाद्यदितिसामग्र्यनिवर्त्यत्वे स
 त्ज्ञाननिवर्त्यत्वं सत्यतर्थात् ॥ तस्यः पंचादितिक्रमेरिति तत्रैव तात्पर्यार्थः ॥ अतो युक्त एव दग्धता दग्ध
 हन्मादिभ्यां केचिन्नुवृत्तिरूपं ब्रह्मज्ञानं नाज्ञानतन्मूलप्रपंचनिवर्तकं ॥ अज्ञानस्य प्रकारानिवर्त्यत्वेनियमे
 न जडरूपवृत्तिनिवर्त्यत्वं योगात् ॥ किंतु तदा कठं चैतस्य प्रकाशस्तन्निवर्तकः स्वरूपेण तस्याज्ञानादिसत्तिन
 यातदनिवर्तकत्वेपि प्रपंचोत्थारवत्पुपाकस्य तन्निवर्तकत्वं पपत्तेः ॥ एतदेवार्थासिद्ध्याप्येषां सूर्यशक्ति
 स्वरूपहेतुः ॥ सूर्यकांतमुपाकृत्य तन्माये तत्र योजयेदित्युक्तेः ॥ एवं च पथा किंचिदप्युपाकृत्य तन्मा
 नगरादिकं दृष्टव्यं किं दृष्टेयं तदपि काष्ठतया चरमत्रिमुपाकृत्य निखिलं प्रपंचमुन्मूलयन्तं चैत
 न्यप्रकाशस्तन्निवर्तनेपि प्रगल्भत इति तन्नाशोकाचिदनुपपत्तिः ॥ अतस्तु ब्रह्मज्ञानमज्ञाने स्पेव निवर्त
 कं ज्ञानज्ञानयोरेव साक्षाद्दिशो धातुः ॥ प्रपंचस्तथा तन्नाशोका इति प्रपंचांतर्गतस्य ब्रह्मज्ञानस्या
 पित्त एव नाशः ॥ न च प्रपंचस्य ज्ञानानिवर्तत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः प्रपंचनिवृत्तः ॥ साक्षाद्ज्ञानस्यापित्त
 न एव नाशः ॥ न च प्रपंचस्य ज्ञाननाशजम्यत्वात् ॥ साक्षात्पर्यपराया ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमिथ्या
 त्वमित्यगोकारात् ॥ एवं च तत्साक्षात्कारोदयेपि जीवत्मुक्तस्य हेतुद्विप्रतिपास उपपद्यते ॥ आरब्धक
 र्मणप्रतिबंधेन तत्साक्षात्कारोदयेपि आरब्धकर्मतत्कार्यहेतुद्विप्रतिपासो नुवत्पुपादानाविद्यालेशा

नुवत्पुपपत्तेः ॥ अज्ञानवत्प्रपंचस्यापि साक्षाद्दृष्टसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वेनोपपद्यते ॥ विरोधिनिब्रह्मसाक्षात्का
 रे सति आरब्धकर्मणः स्वयमवस्थानासंभवे नासंभवेनाविद्यालेशानिवृत्तिप्रतिबंधेन कदायोगादिसाहुः ॥
 ॥ इति शङ्करसिद्धान्तसंग्रहे रतीयः परिच्छेदः ॥ ॥ अथ कोषमविद्यालेशो यदनुवत्पुपाजीवमुक्तिः ॥
 आरब्धवित्तेप्राप्तिमत्सामूलविद्यायाः आरब्धकर्मवर्तमानदेहधनुवृत्तिप्रयोजको विद्वेषशक्त्या इति के
 चित् ॥ ज्ञानितलश्रुतनां डानुवत्तलश्रुतवासनाकल्पो विद्यालेशकार इत्यनेदृशपरम्येनानुवत्पुपा
 लाविद्यावित्तपरे ॥ सर्वज्ञात्तगुरुवस्तु ॥ विरोधिसाक्षात्कारोदये तेषां तोष्यविद्यानुवत्पुपासंभवाजीवमुक्ती
 शङ्करप्रवरणद्विविधपर्यवाहमात्रमज्ञात्तस्य जीवन्मुक्तिप्रतिपादने प्रयोजनात्तावात् ॥ अतः कतनिदिध्या
 सनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोदयमात्रेण सविलासवासनाविद्यानिवृत्तिरिति किंचित्सत्ताहुः ॥ अथ
 क्रियमविद्यानिवृत्तिः ॥ आत्मेवेति ब्रह्मसिद्धान्तकाराः ॥ न च तस्य नित्यसिद्धत्वाद्ज्ञानवैयर्थ्यम् ॥ अस
 त्ज्ञाने अनर्थहेतुविद्याया विद्यमानतया अनर्थमवतिष्ठेदिति तदन्वेषणम् ॥ यस्मिन्सत्यप्रिमत्तणे
 यस्य सत्पद्यतिरेके चानवस्तु तत्र साध्यमितिलक्षणानुरोधेन ब्रह्मरूपाया अप्यविद्या निवृत्ते ज्ञा
 नसाध्यत्वाच्च ॥ ज्ञाने सति मत्तणे ॥ आत्मरूपा विद्या निवृत्तिसत्तत्वात्तिरेके तत्प्रतियोगिनिमित्तमनुक्ता
 वपितपुपादानज्ञानानुवत्पुपापत्तेः ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तेः ॥ किंतु तत्र प्रकारचतुष्टयोत्तीर्णपंचमप्रका
 रेत्यानद्वयोधाचार्याः अविद्याचतन्निवृत्तिरप्यनिवर्त्यैव न च तदनुवत्पुपादानाज्ञानस्याप्यनु

निवकुशाकएव प्रागजायतमप्रागजायक्यनापत्तेः॥ नचान्यधसहस्रात्माश्रयादिभूत्यनिवन्नुप्राक्यं
 एवं प्रागजायतमपि न्यत्र विस्तरः। तस्मान्न पूर्वप्रागजायः नपश्चात्प्रध्वंसात्तावः॥ मध्येपरकिपतेकाल
 मनिवचनीयोत्यतिस्थितिध्वंसंजायविकारवान्धटाध्यासः एवं च विद्यानिवृत्तिरपि ब्रह्मासाक्षात्ता
 काशेदयानंतरत्तवर्तकश्चिद्भावविकारइतितस्यामुक्तावनुवृत्त्यनावान्ततदनिर्वाच्यते कश्चिदोष
 इति। अथैतविद्याचाः नन्वेवमविद्यानिवृत्तेः क्षणिकत्वे मोक्षः स्थिरपुरुषार्थो न स्यादिति चेत्॥ ज्ञातो
 ह्यि। न ह्यविद्यानिवृत्तिः स्वयमेव पुरुषार्थ इतितस्याः ज्ञानसाध्यत्वं मुपेयते॥ तस्याः सुखदुःखाभावतरत्वात्॥
 किं त्वेवं ज्ञानं दावयसंसारदुःखहत्वविद्योद्येदः प्रसंज्ञानं दसुरणसंसारदुःखोद्येदस्याः नवततितदुपयोगी
 तया तस्या तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं मुपेयते। चित्सुखवार्थास्कादुःखाभावोपि तु कौनस्वतः पुरुषार्थः सर्वत्र दुःखात्ता
 वस्य स्वरूपसुखानिव्यक्तिप्रतिबंधकात्तावतया सुखशेषत्वात् सुखमेव स्वतः पुरुषार्थत्वं। अन्वेधासर्व
 षामपित छेषहमिति सुखसाधनप्रवर्तकमग्रहयेत्साधनत्वात्। ज्ञानस्यैवाविषयत्वप्रवेदो न गुरुघटि
 तस्य प्रवर्तकत्वक्यनायोगात्। न च दुःखाभावो वस्वतः पुरुषार्थस्त छेषतया सुखकाम्यमिति नैपरि
 त्यापत्तिः बहुकालदुःखसाध्योपि क्षणिकसुखजनके निहितग्राम्यधर्मादौ प्रवृत्तिर्दृश्यात् तत्र च क्षणिक
 कसुखकालीनदुःखं तावत्स्य पुरुषार्थत्वे तदर्थं बहुकालदुःखानुभावयोगात्। न च तत्र क्षणिकसु
 खस्य पुरुषार्थत्वे पिदोषतोऽप्यंनावरूपे सुखे उक्तं पदं पिपोरनुनयसिद्धे न ह्येवमप्युक्तं सुखा

र्धबहुकालदुःखानुभवोपपत्तेः। दुःखानुभवोपपत्तेः दुःखाभावोऽवैद्योः कर्षासंगतवात्। तस्मान्नुक्तो सं
 सारदुःखनिवृत्तिरप्यविद्यानिवृत्तिवत्सुखशेषइत्यनवच्छिन्नानंदप्रसिद्धिरेव हतः पुरुषार्थइत्याहुः
 नन्वेवच्छिन्नानंदः प्रत्यग्रूपतयानित्यमेव ज्ञातः सत्यं नित्यप्राप्तोप्यनवच्छिन्नानंदस्त्वभावत्यतद्विप
 रीतमर्थप्रदशयत्याऽविद्यायां संसारदशायां मसत्त्वत्वेनीतइत्युक्तार्थतात्तुन्निवृत्तितायांचेत
 स्यान्निरस्तनिर्विलानर्थविज्ञेयस्वकंठानविस्मृतकनकानरावत्प्राप्यतइत्येवोपचारिकी तस्य
 प्राप्त्यतेति केचित्॥ अन्वेतु। संसारदशायां नास्ति न प्रकाशतइति व्यवहारयोग्यत्वरूपा ज्ञाना
 वरणाप्रयुक्तस्य मम निरशयानंदो नास्तीति प्रत्ययस्य सर्वसिद्धत्वात् दातृत्वं न चेतः कश्चिद्ब्रह्मा
 नस्यात्तावः क्यनिकोयावदविद्यमनुवर्तितः। अविद्यानिवृत्तौ च तन्मूलत्वान्निवर्ततइति यस्मिन्नात्य
 ग्रामदो इत्यादि लक्षणानुरोधेन मुख्यमेव तस्य प्राप्यत्वमित्याहुः। अपरे च वेद्यस्यापुरुषार्थत्वासंसारदशा
 यांसदप्यनवच्छिन्नसुखमापरोह्यात्तावान्पुरुषार्थः न च स्वरूपज्ञानेनापरोह्यते दाप्यस्ति तस्य सर्व
 दास्वरूपसुखान्वितत्वात्॥ वृत्तिज्ञानेनापरोह्यं नुन मुक्तावर्तिता च म्। न हि स्वव्यवहारानुक्लृप्तं चै
 तन्यानेदमात्रमापरोह्यं घटावच्छिन्नचैतन्यमिव कोतद्विन्नस्य घटगंधस्याप्यपरोह्यापत्तेः किं त्वं
 वतार्थस्य तदनेदः तथा चानावतलोशस्तत्त्वसाक्षात्कारे सत्येवेति निरतिशयसुखापरोह्यस्य पुरुषा
 र्थस्य विद्याप्राप्यत्वं युक्तमित्याहुः॥ इतरत्वे त्वत्सुखव्यवहारानुक्लृप्तं चैतन्यानेदमात्रमापरोह्यं तथाप्यज्ञा

२८

कथं हि इत्युक्तापादिसत्यं सत्त्वा सपयितुं नटवरीश्वरस्य तदन्तिनयमात्रपरत्वात्। अन्यथा तस्यानित्य
मुक्तचनिरवग्रहस्वात्तं असमाप्त्यधिकारहित्यादिश्रुतिविरोधात्। तस्माद्यावत्तत्सर्वमुक्तिपरमेश्वरतावे
मुक्तस्येति विवेच्येव न विन कश्चिदप्यः अयमेव पक्षः श्रुतिस्मृतिनाप्याद्यनुगुणः तन्नाहिसमन्वयाध्याये
तावदह उतरेत्य इत्यधिकरणे। अथ यदि मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरे पुडरीकं वेष्टपदहरोस्मिन् तत्राकाशा
इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टा दहराकाशीनन्ताकाशाः नार्थजीवः किंतु परमेश्वरः उतरेत्यो वाक्यशेषे स्य उते
अस्मिन् ध्यावापृथिवी अंतरे वसमाहिते यावान्वा अयमाकाशास्तावानेति हृदय आकाशा एष
आत्मा पहतपाप्मा विजरो विमल सुविशो को विजिघ्रसो विपापः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादिना प्रतिपद्य
माने ज्योद्यावापृथिवी धार लल्ल एगुल्लो हनु स्य इति निर्णयः उत राद्येदविचूलस्वरूपस्त्विति सू
त्रांतरेण दहरे विद्यानेतरं इन्द्राजापति संबादे स आत्मा पहतपाप्मा इत्यादिना उपहतपाप्मा ह्यदिगुण
एक युक्तमात्मानमुपदेश्य मुपनिषद्य एषोऽक्षिणा पुरुषो दृष्टत एष आत्मेति जाग्रदवस्थायां दृष्टत्वे
न चित्सन्ति हितस्य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति स्वप्नावस्था पन्तस्य सद्यत्रैतत्सुप्त
समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति सुषुप्त्यवस्था पन्तस्य एष प्रसादोऽस्माच्चरीरात्
मुस्थाय परं ज्योतिरूपं संपद्यस्व न रूपेण सन्ति निष्यद्ये तस उतमः पुरुष इत्यवस्था त्रयोतीर्ण
स्वच जीवस्योपदेशो जीवोप्यरूपहतपाप्मा ह्यदिगुणाष्टकमिति ननु दहरा काशास्य परमेश्वरत्वेन

२८

र्णयकं य एष स्वप्न इत्यदिपर्यायेषु प्रतिपर्याये मतत्वे वते नूयोनु स्यात्मा प्रतिश्रवणेन स्फुटस्व
प्नादि जीवति गानां द्वितीयादिपर्यायाणामेवाजीव विषययत्वं प्रथमपर्यायस्य ब्रह्म विषयत्वं
मिति चोद्यानवकाशादिना त्याशं क्य। तत्र चतुर्थपर्याये निरूप्यमाणः सकलबंधविमुक्तत्वे
न विचूलस्वरूपे जीवः प्रतिपाद्यः ननु संसारिकावस्थाने दृक्लुषितः तत्र सत्यसंकल्पत्वादिबाधा
त्॥ अवस्थात्रयोयस्यास्य तत्तदवस्था होषान्ति धानेन चतुर्थपर्यायोपदेशशेषह प्रतिपत्तेरि
तिसमाधानः सूत्रकारश्चतुर्थपर्याये प्रतिपाद्यस्वमुक्तस्य श्वरतावापत्तिस्पष्टमाह। तदतावेमुक्ते
पिसत्यसंकल्पत्वाद्ययोगात्। अनुक्रांतस्य गुण एव स्येश्वरा इत्यत्रापि तावेकतशं कापरिहारात्
नाच्चा॥ तस्मिन् सूत्रे तस्माद्विद्याप्रमुपस्थापितमपारमार्थिकं जैवंकपंकर्तृत्वजो कृत्स्नरागद्वेषक
(लुषितमनेकानर्थयोगितद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मा ह्यदिगुणं कं पारमेश्वररूपं विद्या
या प्रतिपद्यत इति। नाप्यकारोप्यतिस्पष्टमुक्तस्य सगुणेश्वरतावापत्तिमाह। अविरोधाध्यायेपि
एष हेवसाधु करमकारयति तं यमे सो लोके स उन्नितीषते॥ एष वासाधु कारयति तं यमधो नि
नीषत इत्यादिश्रुतेस्तत्कर्मकर्तृत्वेन कारयितृत्वेन चोपकार्योपकारकतावेन चावगत्यो जीवेश्व
रयो रंशोऽपि तावत्संबंधार्थनिरूपणार्थत्वेनावातामिति अंशेनाना व्यवदेशादित्यधिकरणे जी
वस्येश्वराशास्त्रानुपगमनरीयेन संसारदुखजोगेनेश्वरस्यापि दुःखिविहंस्यात्। यथा लोके हस्तपा

२८

दाद्यन्यतमं शगतेन दुःखेनांशिनो देवदत्तस्यापि दुःखित्वं तद्वत् ॥ ततश्च तत्त्वोक्तानां महत्तरं दुःखं प्रा-
 युयात् ॥ अतो नरं पूर्वावश्यं संसार एवास्त्विति सम्यक् ज्ञानानां नार्थक्यप्रसंग इति शंकाग्रथेन
 नामत्यादिषु स्पष्टीकृतं विबिधं प्रतिबिंबना वं कुता संकरमुपादाय समाहितेन नाष्टकारो मुक्तस्य
 स्वरजावापत्तिस्पष्टीकरणसाधनाध्यायेनिसंध्ये सृष्टिराह हीत्यधिकरणे स्वप्नपंचस्यापि ध्या-
 त्वेव वचस्वितेन तत्र निष्पन्नते स्वप्नयं चे जीवस्य कर्तृमाशं कपरा निध्याना तुतिरोहितं ततो ह्यस्य
 अंशविपर्ययाविति सूत्रेण जीवस्येश्वरान्तिनृत्वात्सदपि सत्यसंकल्पदिक्कमविधादोषातिरोहित
 मिति ॥ न तस्य स्वप्नप्रपंचे स्वरहृत् संनवतीति ब्रह्म सूत्रकारस्तमुनस्तिरोहितं सत्यरम निध्यायेतो
 यतमानस्य जंतो विधूत ध्वोलस्य तिमिरतिरस्कृते वदकृषा किरोषधवीपी दीश्वरप्रसादात्संक्षिप्तस्य
 कस्यचिदेवाविनायितिन स्वजावत एव सर्वेषां जंतुनामिति तत्सूत्रानि प्रायं वर्णयत् नाष्टकार
 श्वमुक्तस्य स्वप्नदृष्टाद्युपपद्योगिसत्यसंकल्पत्वाद्यनिवृत्तं गीकारेण परमेश्वरजावापत्ति
 स्फुटिचकार ॥ फलाध्यायेपि स्वनरूपेण निनिष्पद्यत इति मुच्यमानविषयायां प्रकृतौ केन रूपेण
 निनिष्पत्तिविहितेति बुबुसायां ब्राह्मणजेमिति रूपम्यासादिन्यइति सूत्रेण यद्वाहं रूपं महत्
 पाप्मात्वादिसत्यसंकल्पत्वात् च सानां सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वादि च तेना निनिष्पत्तिर्यथा तापहतपाप्मात्मा
 पत्यासेन तत्र पर्यायेति जतरत्तत् कीडनरममाह ॥ स्त्रीनिर्वायानेवेद्यात्मा धैर्यव्याधिनेन चेति जे

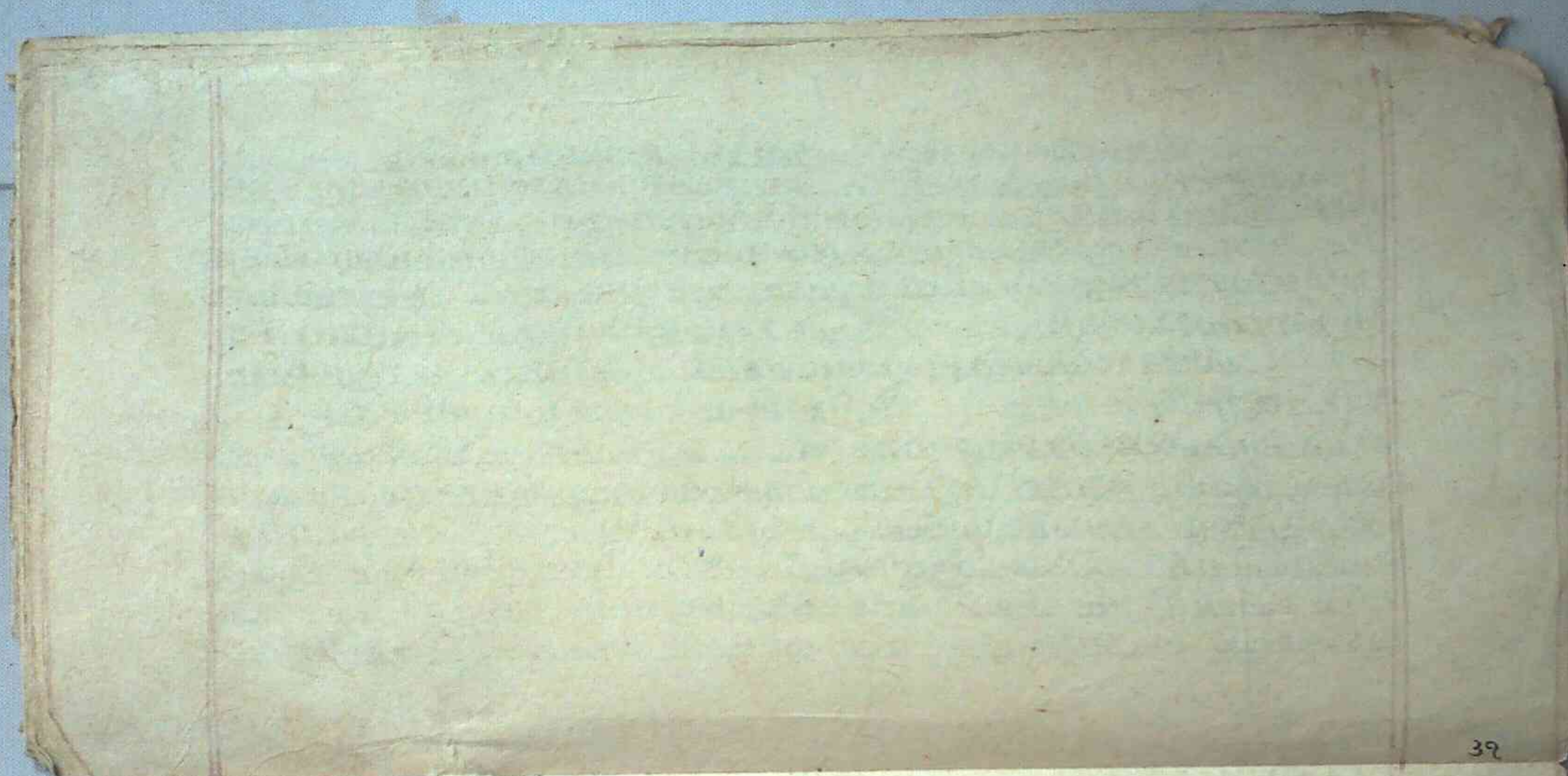
२८

मिनिमतम् ॥ चिनितात्रेण नरात्मकत्वादित्यो दुलोमिरित्यनंतरसूत्रेण ॥ एवं वा अरेयमात्मानंतरो
 वाद्याः कस्तप्रज्ञानधन एवेत्यादिश्रुत्या चैतन्यमात्रमात्रस्वरूपा मित्यवगतेस्तन्मात्रेण निनिष्पत्ति
 रिति मतान्तरं बोधयत्येवमप्युच्यमात्मात्पूर्वजादेव विरोधं बाधाय एतिसिद्धो न सूत्रेण वस्तु
 दृष्ट्या चैतन्यमात्रेपि पूर्वोक्तगुणकलापस्योपन्यासाद्यवगतस्य मायायस्य बद्धपुरुषव्यवहार
 दृष्ट्या संनवान् ॥ अतिद्वयविरोध इत्यविरोधं वदनसूत्रकारः सूत्रत्रयमदमुक्तार्थपरत्वेन व्याकु-
 र्वन् नाष्टकारश्वमुक्तस्येश्वरजावापत्तिस्पष्टमनुमेतो नामतानिबोधप्रचलंतयश्चकृत्युपवहितमि-
 दं सूत्रजातं न गवतो नाष्टकारस्योदाहृतपवनजातं च तथैवान्यवर्तते ॥ न च कृत्युपवहितस्येता-
 वतः सूत्रजावचनजातस्येश्वर्यमज्ञानतिरोहितं सद्धानादतिव्यज्यत इत्यवोचत् ॥ शरीरिणः
 सूत्रकृदस्य यत्रुतदमुपेत्योदितमुक्तहेतोरिति संक्षेपशरीरकेलरीत्यामुपेत्य वाहं युक्तं वक्तुं तस्मा-
 त्मुक्तानामीश्वरजावापत्तेरवर्णनमुपेत्य वादेतदसंनव एव प्रतिबिंबेश्वरवादेशोपः तदाहः कल्पतरु
 काराः न माया प्रतिबिंबस्य विमुक्तैः प्रसृज्यतेति एतदसंनवश्चैकजीववापरमार्थिकजीवेनैवेयोर-
 पि दोषः ॥ यत्रुक्तैश्चित्तैः ति निरुच्यते ॥ नैदेस्य पारमार्थिकत्वेन मुक्तो जीवस्येश्वरजावापत्तिरत्राय-
 पीश्वर इव एतत्तदपाप्मात्वादिकमस्त्विति न तस्य ब्रह्मलिंगवृत्तिशंकापरिहारात्तानेन उक्तं रा-
 त्रिचिन्तस्वरूपमिति सूत्रचिरोधात् ॥ ब्राह्मणजेमिति निरुति सूत्रे जीवगतस्याप्यपहतपाप्मत्वरूप

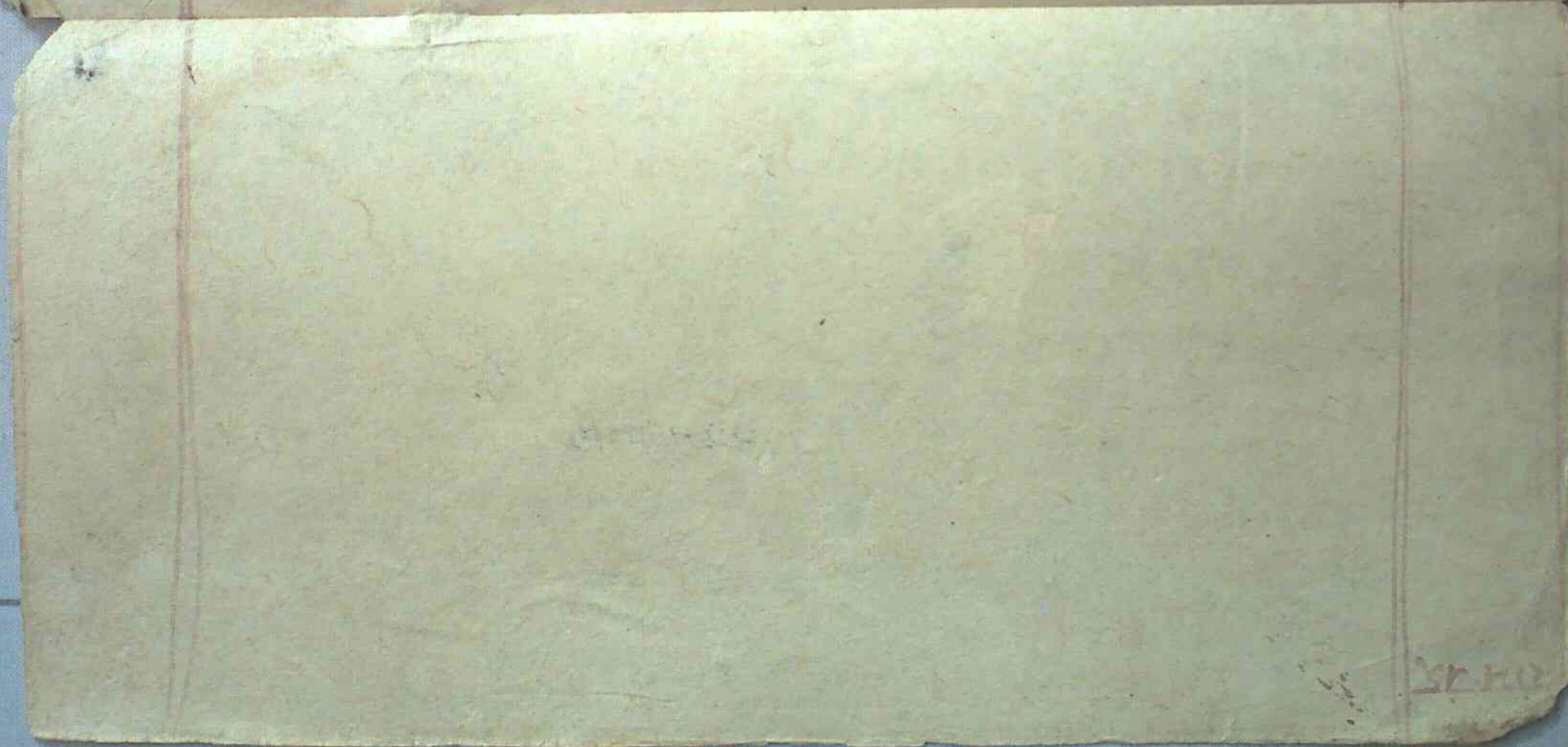
२९ पश्चात्साहस्य इत्यादिशब्दार्थत्वेन परेषामप्यभिमतं जज्ञत् क्रीडनं ममाण इत्यादिशब्दमुदितस्य
 लक्षणं देवब्राह्मणं निर्विरोधं च। संप्रदायविनाश इत्यधिकरणविरोधश्च। तत्र हि स्वैरु-
 चेणानिनिष्पद्यत इति श्रुतावागंतुना केनचिदुपेयानिनिष्पत्तिनोच्यते स्वैरुच्येयप्यपि तेः॥
 येन रूपेण गंतुना स्वयमभिनिष्पत्तेरस्य। तत्राप्यस्यैव कथं वा। तस्मादात्मवाचिस्वभावा-
 दानान्नित्यसिद्धेन स्वरूपेणैवानिनिष्पत्तिविबक्षितं। ननु केनचिदुपेयानिनिष्पत्तिव्यवस्थापितम्। किंचेदम-
 पहतपाप्मा इति जीवस्य मुक्तावगंतुं केचित्। संप्रदायविनाश इति मुक्तावागंतुकूपे निषेधेनप-
 रातिध्यानानुतिरोहितं॥ उत्तरं चेदविनृतस्वरूपस्त्वित्यपहतपाप्मात्वादेवं भुक्तौ तिरोनावा-
 वितावप्रतिपादनेन च विरोधः स्यादिति नित्यसिद्धवाच्यमिति बंधस्य मिथ्यात्वं दुर्वारं नित्यं सि-
 द्धमपहतपाप्मात्वं हि सर्वदा पापरहितं न च वस्तुतः सर्वदा पाप्मरहितोपाप्मसंबंधस्तत्काल-
 कर्तृत्वेनोक्तसंबंधो वा परमार्थिकः संभवति। एवं च जीवस्यैव शान्तेरपि दुर्वारः श्रुतिबोध्यत-
 त्तद्विरोधिबंधस्य तात्तवात्। अन्यथा संसारिणो नित्यसिद्धस्य संकल्पोतिरोधानोक्तयोगाच्च॥
 नहि जीवस्य संसारदशाया मध्यनुवर्तमानो यत्किंचिदुपेयं गोचरः कश्चित्कुरु पवितय संकल्पस्तिरोहि-
 त इति परेऽपि विषये किं जीवस्य यन्निर्गच्छति निरवग्रहं सत्यं संकल्पं च तदेव जीवस्य संसारदशा-
 यामाश्रयते न नित्यत्वास्वकीयत्वेनानवज्ञासमानं तत्र प्रतिनिरोहितमिति तस्यैव समर्थनीयमिति ध-

3-

टकुटी प्रजातवृत्तांतः। नन्वपहतपाप्मात्वं न पाप्मविरहः किंतु पाप्महेतुकर्माचरेणेपि पापोत्पत्ति-
 प्रतिबंधकशक्तियोगिह्यमिति न तस्य नित्यसिद्धत्वेन बंधस्य मिथ्यात्वं प्रसंगः। एवं सत्यसंकल्प्यात्म-
 पिशक्तिरूपेण निर्वाच्यमिति तेष्वराजेश्वरसंग इति चेत्। मैवं। एवं शब्दार्थक्यनेष्टमाणावात्।
 नहि पापजनेन प्रतिबंधिकाशक्तिः संसारपरिज्झमणदशायां पापांस्तुल्यार्थक्यनीयातदातीतदु-
 त्तेरिहत्वात्। विद्योदयप्रजनेन विद्यामाहात्म्यादेवाशेषस्तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरशेषविनाशगत-
 दर्शनादिनिस्सूत्रेण दर्शितं तत एव मुक्ताः --- अउपयद्यत इति व्यर्थं शक्तिकल्पना॥ तस्मादुहा-
 हतश्रुति सूत्रानुसारितिर्युक्तजीवानां यावत्सर्वमुक्तिः --- चैतन्यमात्रविरोधिवच्च उक्त-
 विद्यकृतनिरवग्रहेश्वर्यतदनुगुणगुणकलापविशिष्टनिरनिशयानोदस्फुरण ---
 द्विबंधपरमेश्वरत्वापत्तिरास्त्येति सिद्धम्। विद्वदुपेयवितविशुद्धिध्वरस्य श्रीसर्वतो-
 स्वमहाव्रतयानि सू --- श्रीरंगराजविनः प्रितचंद्रमौलिरूपप्यदीक्षित इति प्रथितस्तनूजः॥१॥
 तत्राप्यधीत्यसंकलानि सदावदानव्याख्यानुक्रांशकलाविशदीकृतानि॥ आस्थासूत्रमनु-
 रुष्यचसंज्ञायां सिद्धांतनेदलवसंग्रहमित्यर्थात्॥२॥ सिद्धांतरीतिषु मया प्रमद्विषयेन स्या-
 दन्यथापि लिखितं यदिकिंचिदस्य॥ संशोधने सहजवेतुसत्संप्रदायपरिशालननिविशका॥
 ॥ इति शास्त्रसिद्धांतलेखसंग्रहे चतुर्थः परिच्छेदः॥ ॥ अजमस्तु॥ ॥

39

38

३७

सिंहलेशसंग्रह